

ПОНЯТТЯ «НАСИЛЬСТВО НАД ДИТИНОЮ» В МІЖНАРОДНОМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРАВІ

Шевченко-Бітенська О.В.,
здобувач кафедри права Європейського Союзу та порівняльного правознавства
Національний університет «Одеська юридична академія»

Статтю присвячено визначенню поняття «насильство над дитиною» та виявленню його змісту, форм і видів на основі аналізу міжнародно-правових актів і положень міжнародно-правової доктрини. Встановлено, що залежно від характеру впливу на дитину двома основними формами насильства є фізичне й психологічне насильство. Вони можуть проявлятися окремо чи разом у різних видах насильства.

Ключові слова: міжнародне право, європейське право, насильство над дитиною, фізичне насильство, психологічне насильство, Конвенція ООН про права дитини 1989 р.

Шевченко-Битенская Е.В. / ПОНЯТИЕ «НАСИЛИЕ НАД РЕБЕНКОМ» В МЕЖДУНАРОДНОМ И ЕВРОПЕЙСКОМ ПРАВЕ / Национальный университет «Одесская юридическая академия», Украина

Статья посвящена определению понятия «насилие над ребенком» и выявлению его содержания, форм и видов на основе анализа международно-правовых актов и положений международно-правовой доктрины. Установлено, что в зависимости от характера воздействия на ребенка двумя основными формами насилия являются физическое и психологическое насилие. Они могут проявляться отдельно или вместе в различных видах насилия.

Ключевые слова: международное право, европейское право, насилие над ребенком, физическое насилие, психологическое насилие, Конвенция ООН о правах ребенка 1989 г.

Shevchenko-Bitenskaya E.V. / THE DEFINITION OF "VIOLENCE AGAINST CHILDREN" IN INTERNATIONAL AND EUROPEAN LAW / National University "Odessa Law Academy", Ukraine

The article is devoted to the definition of "violence against children" and identify its contents, forms and types based on an analysis of the international legal acts and provisions of the international legal doctrine. It was found that depending on the nature of the impact on the child there are two main forms of violence are physical and psychological one. Separately or together, they can be represented in different types of violence.

Key words: international law, European law, violence against children, physical violence, psychological violence, United Nations Convention on the rights of the child of 1989.

Прийняття спеціальної Конвенції ООН про права дитини 1989 р. та встановлення вікових критеріїв у деяких регіональних міжнародних договорах щодо захисту прав дитини дозволяють вважати 18-річний вік найбільш прийнятним для визначення моменту, з якого припиняється особливий міжнародно-правовий захист дитини.

Такий особливий міжнародно-правовий захист стосується насамперед захисту дітей від експлуатації й насильства. У цьому сенсі визначення поняття «насильство над дитиною» є досить складним завданням з огляду на існування двох його складових (фізичної й психологічної) та еволюцію поглядів людства (європейського суспільства тощо) на жорстокість.

У сучасній правовій доктрині поняття «насильство» є переважно предметом досліджень із національного кримінального права, що цілком логічно. Можна, однак, виділити декілька праць, присвячених питанням міжнародно-правового захисту дітей, за авторством Т. Бак, М. Балцерека, Дж. Ван Б'юрен, О.І. Вінгловської, П.-С. Піньєро, С. Ракстон. Проте в українській міжнародно-правовій доктрині досі не сформовано системне уявлення про визначення, зміст, форми (види) насильства над дитиною в контексті міжнародних і європейських стандартів.

Метою статті є пошук у міжнародно-правових актах та міжнародно-правовій доктрині визначення поняття «насильство над дитиною», виявлення його змісту, форм і видів.

Аналізуючи поняття «дитина» й «насильство» в міжнародно-правовому контексті, слід насамперед звернутися до тексту Конвенції ООН про права дитини 1989 р. (ст. ст. 1 та 19). В офіційному перекладі Конвенції ООН про права дитини українською мовою ці поняття викладено таким чином: «Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до цієї особи, вона не досягає повноліття раніше. <...> Держави-учасниці вживають усіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів із метою захисту дитини від усіх

форм фізичного й психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування або недбалою й брутального поводження та експлуатації, у тому числі сексуальних зловживань, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину» [1].

З огляду на ці положення під насильством над дитиною слід розуміти всі форми фізичного й психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування або недбалою й брутального поводження та експлуатації, у тому числі сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину до досягнення нею 18-річного віку.

Зміст ст. 19 Конвенції ООН про права дитини було далі розкрито в 2011 р. в Зауваженні загального порядку № 13 (General Comment) з наступним обґрунтуванням: «Комітет із прав дитини виносить це зауваження загального порядку щодо ст. 19 Конвенції про права дитини, оскільки масштаби й серйозність насильства щодо дітей викликають занепокоєння. Необхідно повсюдно посилювати та розширювати заходи щодо припинення насильства, для того щоб ефективно покласти край такій практиці, яка ставить під загрозу розвиток дітей і потенційні можливості суспільства для знаходження ненасильницьких шляхів вирішення конфліктів» [2].

У доктрині міжнародного права прийнято вважати, що такі правотлумачні акти, як «загальні рекомендації», «пропозиції загального характеру», «зауваження загального порядку», не мають обов'язкової юридичної сили, є нормами «м'якого» права». Проте, як зазначає професор міжнародного права, директор Кіотського науково-дослідного інституту прав людини Н. Андо, основною метою прийняття цих «загальних рекомендацій» або «зауважень загального порядку» є надання допомоги державам-учасникам договорів у підготовці й оформленні своїх доповідей, які будуть представлені в міжнародні органи. Оскільки якість інформації, що міститься в доповідях, є вирішальною для ефективного моніторингу діяльності держав-учасниць, доповіді держав дійсно є важливим

інструментом у реалізації правових зобов'язань держав-учасниць відповідно до чинних міжнародних договорів. Значна кількість зауважень загального порядку або рекомендацій відображають досвід контролюючих органів у розгляді доповідей держав-учасниць, спрямований на поліпшення ситуації з правами людини. Тому зауваження загального порядку або рекомендації, як правило, мають квазізаконодавчий характер. У цьому сенсі вони не просто є дзеркальним відображенням ситуації з правами людини в державі-учасниці, а й можуть та мають відображати цілі, до яких прагнуть держави, слугуючи авторитетним засобом тлумачення положень договорів [3].

Вважаємо, що зауваження загального порядку, підготовлені Комітетом із прав людини, становлять важливе джерело тлумачення Конвенції ООН про права дитини. Вони являють собою офіційну думку органів Організації Об'єднаних Націй щодо тлумачення відповідних положень Конвенції ООН про права дитини.

Відзначимо, що в Зауваженні загального порядку № 13 під «насильством» у контексті ст. 19 Конвенції ООН про права дитини розуміються всі форми «фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування або недбалого й бруталного поводження та експлуатації, у тому числі сексуальні зловживання» згідно з п. 1 ст. 19 Конвенції ООН про права дитини. Зазвичай під поняттям «насильство» розуміється лише фізична та/або навмисна шкода. Однак Комітет із прав людини наполегливо підкреслює, що вибір терміна «насильство» (violence) жодною мірою не має трактуватись як зведення до мінімуму значення та необхідності розгляду нефізичних та/або ненавмисних форм шкоди (зокрема, таких як відсутність турботи й негативне психологічне ставлення) [2].

Комітет із прав людини зауважує, що таке визначення обрано з метою опису всіх форм шкоди щодо дітей, наведених у п. 1 ст. 19 Конвенції ООН про права дитини, відповідно до термінології, яку було використано в Дослідженні ООН із питань насильства щодо дітей під керівництвом професора П.-С. Піньейру [4]. Хоча інші терміни, які використовуються для опису видів шкоди (тілесне ушкодження, образа, відсутність турботи або недбале поводження, погане поводження й експлуатація), мають таку ж силу. Хоча в перекладах Конвенції ООН про права дитини іншими мовами необов'язково використовуються точні еквіваленти англійського терміна «насильство» (violence).

Зауваження загального порядку № 13 *inter alia* являє собою детальний правовий аналіз тексту ст. 19 Конвенції ООН про права дитини. Це зауваження в п. 17 також надає тлумачення «всіх форм фізичного та психологічного насильства» таким чином: «Відмова від винятків. Комітет послідовно дотримується позиції про те, що всі, навіть найлегші форми насильства щодо дітей, є неприйнятними. Вислів «усіх форм фізичного та психологічного насильства» не залишає можливості для будь-якого легалізованого насильства щодо дітей. Частота, ступінь шкоди й намір завдати шкоди не входять у визначення насильства. Держави-учасниці можуть посилаючись на такі фактори в стратегіях дій для забезпечення пропорційної відповіді в найкращих інтересах дитини, проте ці визначення в жодному разі не мають підірвати абсолютне право дитини на людську гідність, фізичну й психологічну недоторканність шляхом віднесення деяких форм насильства до прийнятних із юридичної та/або суспільної точки зору» [2].

З огляду на зазначене слід враховувати відмінність перекладу терміна «mental» у змісті ст. 19 Конвенції ООН про права дитини українською та російською мовами: «all forms of physical or mental violence» офіційно перекладено українською мовою як «усіх форм фізичного та психологічного насильства», російською – «всех форм физического или психологического насилия».

Для перекладу терміна «mental» використовується термін «психологічне». Проте доцільність використання по-

няття «психологічне насильство» на позначення терміна «mental violence» є неоднозначною. Термін «mental», як відомо, має іноземне походження та є прямим дослівним перекладом з англійської мови як «психічний», або «розумовий» [5, с. 243]. Досить часто дослідники міжнародного права використовують термін «психічне насильство» як переклад поняття «mental violence», відображеного в Конвенції ООН про права дитини.

Неоднозначність думок щодо розуміння понять «психологічне» й «психічне» насильство існує не лише в доктрині. У міжнародній юридичній практиці також немає згоди. У тексті самої Конвенції ООН про права дитини (в ст. 19) використовується термін «physical or mental violence» [1], проте, наприклад, у Зауваженні загального порядку № 12 [6] у п. 32 наведено поняття «physical and psychological violence»: «<...> діти, які постраждали від фізичного та психологічного насильства, сексуального домагання або інших злочинів <...>».

Вважаємо, що на сьогодні у світовій практиці й доктрині міжнародного права відсутня єдність у використанні термінів «психічне», «психологічне» або «ментальне» насильство. Зазначимо, що в межах дослідження ми будемо використовувати термін «психологічне насильство».

Грунтуючись на здійсненому аналізі, зауважимо також, що слід розмежовувати поняття «фізичне насильство» й «психологічне насильство» в тому сенсі, у якому вони розуміються в міжнародному праві та практиці міжнародних організацій.

З огляду на те, що Конвенція ООН про права дитини розмежовує поняття «фізичне насильство» та «психологічне насильство», проте не надає визначення кожній формі або виду насильства, звернемося до регіональних європейських договірних джерел і джерел «м'якого права».

Стисле визначення цих понять надається в тексті Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульської Конвенції) 2011 р. У ній фізичне насильство розуміється як «умисна поведінка, яка полягає у вчиненні актів фізичного насильства проти іншої особи» (ст. 35), а психологічне насильство – як «умисна поведінка, яка призводить до тяжкого порушення психічної цілісності шляхом примушування або погроз» (ст. 33) [7].

У подальшому тлумачення цих понять наводяться лише в джерелах м'якого права.

У Зауваженні загального порядку № 13 Комітету ООН із прав дитини «Право дитини на свободу від усіх форм насильства» не лише надається визначення психологічного насильства (психологічне жорстоке поводження, емоційне зловживання, образа словом чи емоційне зловживання або відсутність турботи) та фізичного насильства (смертельне та несмертельне фізичне насильство), а й визначаються його форми та види.

Так, «психологічне насильство», згадане в Конвенції ООН про права дитини, може включати такі форми:

«а) усі форми постійних, таких, що приносять шкоду, відносин із дитиною, наприклад, навіювання дітям, що вони марні, нелюбі, небажані, перебувають у небезпеці або мають значення лише для задоволення потреб інших людей;

б) навіювання жаху, тероризування й загрози; експлуатування та корумпування; зневага й знедолення; ізолювання, ігнорування та фаворитизм;

с) відмова від емоційного спілкування; відсутність турботи про психічне здоров'я, а також про медичні й освітні потреби;

д) образа, образливе поводження, приниження, засмучення, висміювання та образа почуттів дитини;

е) застосування насильства в родині;

ф) розміщення в одиночній камері, ізоляція, принизливі або такі, що принижують, умови утримання в ув'язненні;

g) психологічний тиск і «дідівщина» з боку дорослих або інших дітей, у тому числі дії через засоби інформації та зв'язку, наприклад, мобільні телефони й мережу Інтернет (відомі як «кібервплив»)).

Комітет ООН із прав дитини вважає, що до фізичного насильства належать «усі види тілесних покарань і всі інші форми тортур, катувань, жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання; фізичне залякування й «дідівщина» з боку дорослих та інших дітей».

Зазначається також про особливі форми фізичного насильства, об'єктом якого можуть стати діти-інваліди:

«а) насильницька стерилізація, особливо дівчат;

б) насильство під приводом лікування (наприклад, електрошокове лікування й електричні розряди, використані як «засіб, що викликає огиду» з метою контролю поведінки дітей);

с) навмисне заподіяння інвалідності дітям із метою їх експлуатації для жебракування на вулицях чи в інших місцях» [2].

У тексті Резолюції ПАРС «Психологічне насильство» від 25.11.2011 р. № 1852(2011) зазначено: «Запобігання психологічному насильству має першочергове значення не лише через те, що такі дії є однією з форм насильства та призводять до значної шкоди, а й через те, що часто вони переростають у фізичне насильство. <...> Психологічне насильство в контексті близьких стосунків є поширеною формою насильства, яке насамперед зачіпає жінок як жертв і дітей, які стають свідками таких дій, однак стосується також чоловіків, хоча й меншою мірою» [8].

Для класифікації насильства, зокрема насильства, спрямованого проти дітей, у доктринальних дослідженнях можуть використовуватися різні критерії залежно від авторської позиції, предмета й мети дослідження. Залежно від того, чи здійснюється дослідження в контексті міжнародно-правової відповідальності або відповідальності за національним (кримінальним) правом, критерії класифікації також можуть бути різними.

Діти є створіннями, які мають розвиватися й формуватися в умовах поєднання раціонального виховання та дисципліни, як зазначає дослідник міжнародного права прав дитини, професор Університету Де Монфорт Т. Бак [9, с. 2].

При цьому професор П.-С. Піньєйро наголошує: «Незалежно від того, чи (насильство щодо дітей – *О. Ш.-Б.*) застосовується як «традиція», чи під виглядом «дисципліни». <...> Не може бути жодних компромісів у питанні насильства щодо дітей. Дитяча унікальність, їх людський потенціал, їх початкова крихкість і вразливість, їх залежність від дорослих у питанні їх росту й розвитку роблять насильство неприпустимою інвестицією. Усе це має руйнівні наслідки для їх здоров'я й благополуччя нині та в майбутньому» [4].

Цікаво є думка С. Ракстон, яка вважає, що сприйняття дітей як жертв, які потребують захисту від насильства, ігнорує важливість активної участі дитини у формуванні власного майбутнього в контексті ст. 12 Конвенції ООН про права дитини [10, с. 19]. При цьому йдеться про право дитини вільно висловлювати свої погляди з усіх питань, що її стосуються.

Очевидно, що як у міжнародному, так і в національному праві за своїм правовим змістом насильство може бути фізичним і психологічним. Деякі злочини характеризуються одночасним застосуванням обох форм насильства.

Якщо в міжнародно-правових дослідженнях здебільшого згадується про дві форми насильства (фізичне й психологічне), то в дослідженнях національного права окремими вченими виділяються також інші види (форми, типи) насильства.

Так, Ю.М. Антонян поряд із фізичним і психологічним насильством виділяє також інтелектуальне насильство, головною ознакою якого є те, що воно вчиняється службовими особами шляхом оформлення відповідного документа.

До цього виду насильства він відносить перевищення влади або службових повноважень, притягнення завідомо невинної особи до кримінальної відповідальності, винесення завідомо неправосудного вироку, завідомо незаконний арешт чи затримання, незаконне поміщення в психіатричну лікарню, переслідування за критику тощо [11, с. 54–55].

Д.П. Москаль під сексуальним насильством розуміє протиправний вплив однієї особи на іншу, який порушує волевиявлення потерпілого та вчиняється з метою задоволення статевого ваблення або завдання сексуальної травми. До останньої учений відносить будь-які порушення психічної діяльності (страх, шок, хвилювання тощо), які настали у свідомості потерпілої особи внаслідок сексуального насильства, яке вона спостерігала та/або зазнала. Видами сексуального насильства, на його думку, є фізичне (завдання тілесних ушкоджень, побоїв, обмеження волі) та психічне (гіпноз, погроза застосування насильства, знищення, пошкодження майна, розголошення відомостей, які ганьблять потерпілого, доведення до безпорадного стану завдяки алкоголю й наркотикам, інші дії (розпусні, добровільні статеві зносини, поширення порнографічних предметів)) [12, с. 83–84].

Важливим питанням, на наше переконання, є класифікація психічного насильства за різними підставами. Слід зазначити, що Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 р., окрім фізичного й психологічного насильства, виділяє сексуальне та економічне насильство. Під сексуальним насильством розуміється протиправне посягання одного члена сім'ї на статево недоторканність іншого, а також дії сексуального характеру щодо неповнолітнього члена сім'ї. У свою чергу економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я [13].

Н.В. Дедекаєва вважає, що законодавство України не охопило окремі види насильства, яке фактично існує. На її думку, останнім часом набув значного поширення такий вид насильства, як корупція, що пов'язана або з прямим вимаганням хабара державними службовцями від громадян, або зі створенням таких штучних умов, за яких без хабара вирішити справи стає неможливо [14, с. 57].

На наше переконання, такі різні підходи до визначення та класифікації «видів», «форм прояву» або «способів» насильства потребують упорядкування й чіткої концепції. Вважаємо, що залежно від характеру впливу на дитину двома основними формами насильства є фізичне та психологічне насильство. Окремо чи разом вони можуть проявлятися у різних видах насильства залежно від критерію, що складає основу тієї або іншої класифікації, наприклад:

– залежно від суб'єкта, який здійснює насильство: насильство щодо дітей удома та в родині (домашнє насильство); педагогічне насильство; інтелектуальне насильство; насильство, яке здійснюється працівниками правоохоронних органів, правосуддя та відбування покарання тощо;

– залежно від порушених прав і свобод дитини: сексуальне насильство; економічне насильство; примусова праця тощо;

– залежно від середовища й умов, у яких знаходиться дитина: інформаційне насильство; насильство в громаді; насильство щодо дітей у школах і навчальних закладах; насильство щодо дітей-мігрантів; насильство щодо дітей в установах догляду за дітьми та в системі правоохоронних органів; насильство щодо дітей під час воєнних дій і збройних конфліктів; насильство на робочому місці тощо.

Перелік наведених критеріїв класифікації насильства не є вичерпним. Слід розуміти, що класифікація насильства за видами, на відміну від класифікації за формою, має суто наукову (теоретичну) цінність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про права дитини від 20.11.1989 р. (редакція зі змінами, схваленими Резолюцією № 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 р.) : ратифікована Постановою Верховної Ради України від 27.02.1991 р. № 789-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
2. General comment № 13(2011) The right of the child to freedom from all forms of violence [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/CRC.C.GC.13_en.pdf.
3. Ando N. General Comments/Recommendations (2010) Max Planck Encyclopedia of Public International Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ilmc.univie.ac.at/uploads/media/general_comments_recommendations_empil.pdf.
4. Pinheiro P.-S. World report on violence against children / P.-S. Pinheiro [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.unicef.org/lac/full_text\(3\).pdf](http://www.unicef.org/lac/full_text(3).pdf).
5. «Mental capacity», «mental capacity» // Мамулян А.С. Англо-руський повний юридический словарь : [35 тисяч слів и устойчивых словосочетаний] / А.С. Мамулян, С.Ю. Кашкин. – М. : Рэббит, 1993. – С. 243.
6. General comment № 12(2009) The right of the child to be heard [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/AdvanceVersions/CRC-C-GC-12.pdf>.
7. Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/convention-violence/convention/Convention%20210%20Ukrainian.pdf>.
8. Резолюція «Психологічне насильство» від 25.11.2011 р. № 1852(2011) // Реферативний огляд європейського права / за заг. ред. В.О. Зайчука. – К., 2011. – Вип. 24. – С. 21.
9. Buck T. International Child Law / T. Buck. – 3 ed. – Oxon : Routledge, 2014. – 508 p.
10. Ruxton S. What about us? Children's rights in the European Union, next steps / S. Ruxton. – Brussels : European Children's Network, 2005. – 162 p.
11. Антонян Ю.М. Преступная жестокость / Ю.М. Антонян. – М., 1994. – 216 с.
12. Москаль Д.П. Протидія сексуальному насильству: кримінально-правовий аспект / Д.П. Москаль // Реформування кримінального та кримінально-процесуального законодавства України: сучасний стан та перспективи : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 83–84.
13. Про попередження насильства в сім'ї : Закон України вид 15.11.2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст. 70.
14. Дедекаєва Н.В. Місце і роль насильства у суспільно-економічній формації / Н.В. Дедекаєва // Роль ОВС у сфері запобігання та протидії насильству. – Львів, 2000. – С. 57.